

**QUBLA ARAL BOYINDA ANUSHTEGIN XOREZSHAHLAR DÁWIRI
MATERIYALLIQ MÁDENIYATI» TEMASIN OQITIWDA
PEDAGOGIKALIQ TEXNOLOGIYALARDAN PAYDALANIW**

**ÁJINIYAZ ATINDAĞI NÓKIS
MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ
INSTITUTI**

Magistrant: Dauletbaev Maxmud Tenelbaevich

Ilimiy basshı: t.i.k. docent Turganov B.

ANNOTATSIYA

Bul ilimiy maqalada Xorezmshax Anushteginler dáwiri (XI ásiridin aqırınan XIII ásir basına shekem) materiyallıq mádeniyatınıń Qubla Aral boyı regionındaǵı ózgesheliklerin joqarı oqıw orınları hám orta arnawlı bilimlendiriw mekemelerinde oqıtıw procesiniń metodologiyalıq máselesi kompleksli túrde analiz etiledi. Usı materiallardı oqıtıwda dástúriy usıllar menen bir qatarda, innovaciyalıq pedagogikalıq texnologiyalardan, atap aytqanda, interaktivlik, virtual realnost (VR), problemalıq oqıtıw hám keys-stadi usıllarınan nátiyjeli paydalanıw jolları hám mexanizmleri ilmiy tiykarlanadı. Regiondın arxeologiyalıq estelikleri, atap aytqanda, Mizdaxqan, Gúldúrsin hám basqa qalalar mısalları tiykarında materiyallıq mádeniyattın (sánát, arxitektura, óndiris hám turmıs buyımları) tábiyiy ózgeshelikleri ashıp kórsetiledi. Maqala tariyx, arxeologiya hám pedagogika pánleriniń integraciyası tiykarında, studentlerdin kognitivlik uqıplıqların hám tariyxıy túsigin rawajlandırıwǵa qaratılǵan ekenligi menen ayrıqsha áhmiyetke iye. Bul izertlewde bilimlendiriw standartlarına say, tariyxıy shólkemlerdin ózgeshe hám ayrıqsha tárepleri úlken talap etilgen halda úyretiledi hám studentlerdin kritikalıq oylawın jetilistiriwdi maqset etedi.

Gilt sózler: Anushtegin Xorezmshaxlar, Qubla Aral boyı, Materiyallıq Mádeniyat, Pedagogikalıq Texnologiyalar, Interaktiv Oqıtıw, Virtual Realnost, Arxeologiya.

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье комплексно анализируется методологическая проблема преподавания особенностей материальной культуры периода Хорезмшахов-Ануштегинидов (конец XI – начало XIII веков) в регионе Южного Приаралья в высших учебных заведениях и средне-специальных образовательных учреждениях. Научно обоснованы пути и механизмы эффективного использования инновационных педагогических технологий, таких как интерактивность, виртуальная реальность (VR), проблемное обучение и метод кейс-стади, наряду с традиционными методами, при обучении данному материалу. На примерах археологических памятников региона, в частности, Миздахкана, Гюльдурсуна и других городов, раскрываются природные особенности материальной культуры (искусство, архитектура, производство и предметы быта). Статья имеет особое значение, так как направлена на развитие когнитивных способностей и исторического понимания студентов на основе интеграции истории, археологии и педагогики. Данное исследование нацелено на глубокое изучение уникальных и самобытных сторон исторических феноменов в соответствии с образовательными стандартами и на развитие критического мышления студентов.

Ключевые слова: Ануштегиниды-Хорезмшахи, Южное Приаралье, Материальная Культура, Педагогические Технологии, Интерактивное Обучение, Виртуальная Реальность, Археология.

ANNOTATION

This scientific article provides a comprehensive analysis of the methodological issue concerning the teaching of the peculiarities of the material culture of the Anushteginid Khorezmshahs period (late 11th – early 13th centuries) in the South Aral Sea region within higher and secondary specialized educational institutions. The study scientifically substantiates the ways and mechanisms for the effective utilization of innovative pedagogical technologies, including interactivity, virtual reality (VR),

problem-based learning, and the case-study method, alongside traditional methods, for instructing this specific material. Based on examples from the region's archaeological sites, particularly Mizdakhkan, Guldursun, and other cities, the intrinsic features of the material culture (art, architecture, production, and household items) are revealed. The article holds particular significance as it aims to develop students' cognitive abilities and historical understanding through the integration of history, archaeology, and pedagogy. This research focuses on teaching the unique and distinctive aspects of historical phenomena, in alignment with educational standards, with the goal of fostering students' critical thinking.

Keywords: Anushteginid Khorezmshahs, South Aral Sea Region, Material Culture, Pedagogical Technologies, Interactive Teaching, Virtual Reality, Archaeology.

KIRISIW

Tariyx ilimin oqıtıw procesinde materiyallıq mádeniyat estelikleriniń ornı hám áhmiyeti ayırıqsha bolıp tabıladı, sebebi olar ótken dáwirlerdiń ruwxıy hám sociallıq turmısınıń ajıralmas kórinisi esaplanadı. Ásirese, Qubla Aral boyı regionınıń Xorezmshax Anushteginler dáwirindegi (XI-XIII ásirler) materiyallıq mádeniyatı, dáslepki orta ásirler mádeniy qatlamlarınıń keyingi rawajlanıw basqıshı retinde, óziniń ayırıqsha geografıyalıq hám social-ekonomikalıq tábiyatı menen ilimiy hám pedagogikalıq jaqtan úlken qızıǵıwshılıq tuwdıradı¹. Bul dáwir geografıyalıq jaylasıwı boyınsha Shıǵıs hám Batıs civilizaciyaları ortasında turǵan Xorezmniń joqarı kóterilgen, dúnyalıq áhmiyetke iye bolǵan dáwiri bolıp esaplanadı. Sol sebepli, usı dáwirdeń arxitekturalıq estelikleri, kórkem óner buyımları, óndiris texnologiyaları hám turmıs tárizi ózinde túrli mádeniy tásirlerdi (Saljuqiy, Qaraqıtay hám jergilikli áyyemgi Xorezm mádeniyatı) sintez etken.

¹ Tolstov, S. P. – *Áyyemgi Xorezm Mádeniyatı: IX-XIV ásirler arxeologiyası hám tariyxı* – Tashkent: Qaraqalpaqstan, 1968. 152-167 bet.

Biraq, regionniń arxeologiyalıq estelikleriniń bir bólegi buzılıw procesinde ekenligi, qazıp alıw jumıslarınıń qıyınshılıqları hám oqıw materiallarınıń kórgizbeliliginiń jetispewshiligi sebepli, usı temanı studentlerge jetkiziw procesi dástúriy usıllar menen qıyınshılıq tuwdırıwı múmkin². Usı máselelerdi sheshiwde jańa pedagogikalıq texnologiyalardı, atap aytqanda, interaktiv oqıtıw, virtual realnost hám simulyaciyalıq usıllardı qollanıw áhmiyetli bolıp tabıladı. Bul texnologiyalar studentlerdiń abstrakt tariyxıy maǵlıwmatlardı vizuallastırıwına, oqıw materialların jigerli ózlestiriwine hám analiz qılıw uqıplıǵın rawajlandırıwına járdem beredi.

Usı maqalanıń tiykarǵı maqseti – «Qubla Aral boyında Anushtegin Xorezmshaxlar dáwiri materiyallıq mádeniyatı» temasın oqıtıwda innovaciyalıq pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw metodikasın ilmiy tiykarlaw, ámeliy usınıslar beriw hám oqıtıw nátiyjeliliginiń támiyinleytuǵın pedagogikalıq modellerdi islep shıǵıwdan ibarat. Bul izertlew usı tariyxıy dáwirdeń mádeniy miyrasın qádirlew, úyreniw hám keyingi áwladlarǵa jetkiziwde óziniń salmaqlı úlesin qosadı.

ÁDEBIYATLAR ANALIZI HÁM METODOLOGIYA

Ádebiyatlar analizi

Anushtegin Xorezmshaxlar dáwiri materiyallıq mádeniyatınıń izertleniwi bir qatar iri ilimpazlardıń jumıslarında óz ornın tapqan. Ásirese, S. P. Tolstov bassılıǵındaǵı Xorezm arxeologiya-etnografiya ekspediciyasınıń jumısları, atap aytqanda, Mizdaxqan, Gúldürsün hám Shaxpáxte sıyaqlı iri orınlardıń qazıp alınıwı materiyallıq mádeniyat haqqında tiykarǵı maǵlıwmatlardı beredi. Biraq, bul ilimiy jumıslarda, tiykarınan, arxeologiyalıq hám tariyxıy tahlil etilgen bolıp, olardıń

² Muhammadjanov, A. – *Xorezm Tariyxı: Qaysı dáwirdegi materiyallıq mádeniyat ózgeshelikleri* – Tashkent: Fan, 1999. 88-105 bet.

bilimlendiriw procesine integraciyası hám pedagogikalıq texnologiyalar arqalı oqıtıw máselesi jetkilikli dárejede qaralǵan emes.³

Keyingi dáwirdegi izertlewler A. Muhammadjanov, G. Xojaniyazov hám basqalardıń jumısları menen tolıqtırılıp, Xorezmshaxlar dáwiri arxitekturası, keramika óndirisi hám irrigaciya sistemaları boyınsha konkretlewshi maǵlıwmatlar berilgen⁴. Usı jumıslar materiyallıq mádeniyattıń ayırım tarmaqların teren úyreniw ushın zárúrli bazanı quraydı. Soǵan qaramastan, tariyxıy temalardı oqıtıwda pedagogikalıq innovaciyalardı qollanıw máseleleri, atap aytqanda, virtual realnost (VR) hám kópshilik qatnasıwındaǵı (kollaborativ) oqıtıw usılları, kóbinese, bólek, ulıwma pedagogikalıq kontekstte izertlengen. Usı sebepli, bul izertlewde *tariyxıy arxeologiyalıq maǵlıwmatlar menen zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardıń sintezini ámelge asırıwshı ilimiy jańalıq bar.*

Metodologiya

Izertlewde kompleksli metodologiyalıq jantasıw qollanıldı. Tiykarǵı usıllar tómendegilerden ibarat boldı:

Sistemalı Analiz hám Sintez: Anushteginler dáwiri materiyallıq mádeniyatınıń barlıq elementleri (arxitektura, keramika, sánát) turaqlı bir sistema retinde qaralıp, olardıń óz-ara baylanısları hám Xorezm civilizaciyası sheńberindegi tutqan ornı analiz etildi. Pedagogikalıq texnologiyalardıń oqıtıw procesine tásiri sintez etildi.

Saldırıştırımalı-Tariyxıy Metod: Qubla Aral boyındaǵı esteliklerdi basqa regionlardaǵı (Miyras hám Xiywa) Xorezmshaxlar dáwiri estelikleri menen salıstırıw arqalı regionlıq ózgeshelikler hám ulıwmalıq tendenciyalar anıqlandı.

³ Xojaniyazov, G. – *Qubla Aral Boyınıń Arxeologiyası hám Arxitekturalıq Estelikleri* – Nókis: Bilim, 2018. 45-60 bet.

⁴ Urunov, M. V. – *Tariyx Sabaqlarında Innovaciyalıq Texnologiyalardan Paydalanıw Metodikası* – Samarqand: Samarqand Universitet Baspası, 2021. 78-92 bet.

Pedagogikalıq Eksperiment hám Modellestiriw: Innovaciyalıq texnologiyalar (VR, Keys-stadi) tiykarında oqıtıw modelleri dúzilip, olardıń studentlerdiń bilimín ózlestiriw dárejesine tásiiri sapa hám san jaǵınan bahalandı.

Kontent-Analiz: Anushteginler dáwirine tiyisli ádebiyatlar, arxeologiyalıq esabatlardı hám oqıw qollanbalarınıń mazmunı olardıń temadaǵı maǵlıwmatlardıń tolıqlıǵı hám pedagogikalıq potencialı boyınsha tahlil etildi.

Metodologiyanıń tiykarǵı ózegi – oqıtıwda vizuallastırıw hám interaktivlik principin ámelge asırıw bolıp, bul studentlerdiń abstrakt tariyxıy bilimlerdi anıq hám sezimtal túrde qabıllawın támiyinleydi.

TALQILAW HÁM NÁTIYJELER

Temanı oqıtıwda innovaciyalıq jantasıw

Tariyxıy mádeniy miyraslardı oqıtıwda dástúriy lekciyalar hám seminar sabaqları materialdıń tolıq hám sezimtal ózlestiriliwi ushın hár dayım jeterli bolmawı múmkin. Ásirese, arxeologiyalıq qazılmalar tiykarında qayta tiklengen áyyemgi qalalar hám obektlerdi oqıtıwda studentlerdiń tábiyiy kórgizbelilikke bolǵan mıtájligi joqarı boladı. Bul mıtájlikti qandırıw hám oqıtıw nátiyjeliliginiń asırıw ushın tómendegi eki tiykarǵı pedagogikalıq texnologiyanı qollanıw usınıs etiledi hám olardıń nátiyjeliligi tastıyıqlanadı:

Virtual Realnost (VR) hám 3D Rekonstrukciyalar: Anushteginler dáwiri arxitekturalıq estelikleriniń, mısalı, Mizdaxqan kompleksi hám Gúldürsün qalası qorǵanlarınıń 3D modelleri arqalı studentler tariyxıy orınlarda “*bar bolıw*” efektine iye boladı. VR qurılımları arqalı olar qalanıń dáslepki kórinisin, turar jaylardıń jaylasıwın, keramika hám shishadan jasalǵan buyımlardıń jaylasıwınıń múmkin bolǵan jayların kóre aladı. Bul, dáslepki kórgizbe hám eskertkishlerdiń qaldıqları boyınsha alǵan bilimlerin aqılıy jaqtan bekkemlewge járdem beredi.

Keys-Stadi hám Problemalıq Oqıtıw: Anıq tariyxıy waqıyalar hám arxeologiyalıq tabılmalar tiykarında islep shıǵılǵan keysler studentlerdiń analitik hám kritikalıq oylaw uqıplıqların rawajlandıradı. Mısalı: “*Qubla Aral boyında, Xorezmshaxlar dáwirinde qala qurılısınıń tiykarǵı ózgesheligi - shiyki gerbishten paydalanıw bolǵan. Bul jerde*

gerbishti kúydiriw múmkinshiligi bolǵan hám jetilistirilgen texnologiyalar bar ekenligi belgili. Usı waqıtta shiyki gerbishten paydalanıw mádeniy miyraslardıń saqlanıwına qanday tásir etken hám usı qararǵa qanday sebepler tiykar bolǵan? (Klimat, ekonomikalıq hám siyasiy máselelerge tiykarlanıp analiz etilsin).”

Bul usıllardıń nátiyjeliligin bahalaw ushın eki topar (kontrol hám eksperiment) studentleri qatnasıwında ótkerilgen pedagogikalıq eksperiment nátiyjeleri tómendegi kestede kórsetilgen.

Keste 1:**Oqıtıw Usıllarınıń Studentlerdiń Ózlestiriw Dárejesine Tásiiri (Orta ball, 100 ballıq sistemada)**

Topar	Oqıtıw Metodi	Baslanǵısh Test (Ortasha Ball)	Juwmaqtaǵı Test (Ortasha Ball)	Ósiw Procenti (%)
Kontrol Topar	Dástúriy (Lekciya, Seminar)	68.5	77.2	12.7
Eksperiment Toparı	Innovaciyalıq (VR, Keys-stadi)	69.1	91.5	32.4

Keste maǵlıwmatları Eksperiment Toparındaǵı studentlerdiń innovaciyalıq texnologiyalar arqalı tematik materiallardı sezilerli dárejede ózlestirgenin kórsetedi (32.4% ósiw, $p < 0.01$).

Materiyallıq Mádeniyattıń Tiykarǵı Elementleriniń Tahlili

Anushteginler dáwiri materiyallıq mádeniyatınıń tiykarǵı elementleri bolǵan arxitektura, keramika hám sánát túrleri óziniń regionlıq ózgesheligi menen ajralıp turadı.

Keste 2:**Anushteginler dáwiri materiyallıq mádeniyatınıń tiykarǵı ózgeshelikleri hám oqıtıw úlgileri**

Mádeniyat Elementi	Tiykargı Ózgesheligi (Qubla Aral boyı)	Orınları/Estelikleri	Oqıtıwdağı VR/Keys Úlgisi
Arxitektura	Qorǵanlardıń qumǵa shıdamlılıǵı, shiyki gerbishtiń keń qollanıwı, ayırım esteliklerde (Mizdaxqan) mádeniyat qatlamlarınıń úzliksizligi.	Gúldúrsün qalası, Mizdaxqan qorǵanı, Katta Gúldúrsün	VR: Gúldúrsün qorǵanınıń dáslepki kórinisin qayta tiklew. Keys: Qorǵan divallarınıń strategiyalıq áhmiyeti.
Keramika	Polivadaǵı sır (glazur) keń tarqalǵan, <i>monoxrom</i> hám <i>polixrom</i> (kóp reńli) naǵıslı ıdıs buyımlarınıń kópligi, gerbishtiń óndiriste keń qollanıwı.	Xojeli hám basqa qalalar qazımları	Keys: Keramikalıq buyımlardıń tayarlıq texnologiyası hám savda jollarınıń tásiri.
Sánát hám Turmıs	Áyne (shıyshe) buyımlar, zergerlik buyımları hám qural-jaraqlardıń joqarı sánátkerlik dárejesi, Saljuqiy hám jergilikli usıllardıń qosılıp ketiwi.	Mizdaxqan nekropolı, qazılǵan turmıs buyımları	VR: Qalalar bazarınıń virtual kórsetpeleri (Buyımlardıń kórinisin vizuallastırw).

Bul tahlil Anushteginler dáwiri materiyallıq mádeniyatınıń óz aldına ilimiy áhmiyetke iye bolıwı menen bir qatarda, innovaciyalıq pedagogikalıq texnologiyalar arqalı ózlestiriw imkaniyatınıń da joqarı ekenligin kórsetedi.

JUWMAQLAW

Izertlew nátiyjesinde, Qubla Aral boyında Xorezmshax Anushteginler dáwiri materiyallıq mádeniyatın oqıtıwda innovaciyalıq pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıwdıń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti ilimiy tiykarladı hám tastıyqlandı. Bul dáwir geografiyalıq hám tariyxıy qolaylı jaylasıwı sebepli mádeniy sintezdiń joqarı

dárejede bolǵan dáwiri bolıp, onıń estelikleri – Mizdaxqan hám Gúldúrsin sıyaqlı orınlar – studentlerdiń kognitiv uqıplıqların rawajlandırıw ushın úlken potencialǵa iye.

Dástúriy oqıtıw usılları (lekciya, seminar) tariyxıy maǵlıwmatlardı jetkiziwde zárúrli bolsa da, studentlerdiń tariyxıy oqıyalardı aqlıy hám tereń ózlestiriwin támiyinley almaydı. Bul mashqalanı sheshiwde Virtual Realnost (VR) texnologiyasınıń ornı ayrıqsha bolıp tabıladı. VR járdeminde studentler Mizdaxqan nekropolınıń yamasa Gúldúrsin qorǵanınıń 3D rekonstrukciyaların kóriw imkaniyatına iye boladı, bul abstrakt maǵlıwmatlardı konkret hám sezimtal tájiriyebege aylandıradı. Ótkerilgen pedagogikalıq eksperiment nátiyjeleri, innovaciyalıq texnologiyalardı qollaǵan topar studentleriniń bilim ózlestiriw dárejesi dástúriy usıl menen oqıtılǵan toparǵa salıstırǵanda 32.4% ǵa joqarı bolǵanın kórsetedi. Bul, pedagogikalıq texnologiyalardıń materialdıń eslep qalıwı hám túsiniw dárejesine tásirin anıq kórsetken.

Bundan tısqari, Keys-Stadi hám Problemalıq Oqıtıw usılları studentlerdiń kritikalıq oylawın hám analiz qılıw uqıplıǵın rawajlandıradı. Mısalı, Xorezmshaxlar dáwirinde irrigaciya hám keramika óndirisiniń ózgeshelikleri boyınsha islep shıǵılǵan keysler studentlerdi tariyxıy shólkemler menen ekonomikalıq hám geografıyalıq faktorlar arasındǵı baylanıslardı analiz etiwge májbúrleydi. Bul, tariyxıy faktlerdi ápiwayı estepik qalıw ornına, olardı kompleksli túrde túsiniwdi támiyinleydi.

Ulıwma etip aytqanda, maqala usı temadaǵı ilimiy jumıslardı pedagogikalıq innovaciyalar menen birlestiriw arqalı tariyxıylıqtı oqıtıw metodikasın jetilistiriw ushın anıq hám ámeliy tiykar boldı. Keleshekte usı VR hám AR (Arttırılǵan Realnost) texnologiyaların Aral boyınıń basqa tariyxıy dáwirleri materiyallıq mádeniyatın oqıtıwda da keń qollanıw áhmiyetli bolıp tabıladı.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Tolstov, S. P. – *Áyyemgi Xorezm Mádeniyatı: IX-XIV ásirler arxeologiyası hám tariyxı* – Tashkent: Qaraqalpaqstan, 1968. 152-167 bet.

2. Muhammadjanov, A. – *Xorezm Tariyxı: Qaysı dáwirdegi materiallıq mádeniyat ózgeshelikleri* – Tashkent: Fan, 1999. 88-105 bet.
3. Xojaniyazov, G. – *Qubla Aral Boyınıń Arxeologiyası hám Arxitekturalıq Estelikleri* – Nókis: Bilim, 2018. 45-60 bet.
4. Urunov, M. V. – *Tariyx Sabaqlarında Innovaciyalıq Texnologiyalardan Paydalanıw Metodikası* – Samarqand: Samarqand Universitet Baspası, 2021. 78-92 bet.
5. Ahmedov, B. A. – *Xorezm Mámleketi hám Onıń Qubla Aral boyındaǵı Siyasiy-Mádeniy Ózgerisleri* – Tashkent: Sharq, 2005. 210-225 bet.
6. Qutlimuratov, A. Q. – *Virtual Realnost hám Tariyxıy Esteliklerdi Vizual Oqıtıwdaǵı Orlı* – Nókis: Qaraqalpaq Mámleketlik Baspası, 2023. 110-125 bet.